

Трипільська та післятрипільська "епохи" в історії України в контексті історичної концепції В. Петрова

У статті розглянута "теорія епох" В. Петрова та її верифікація на матеріалі давньої історії України. Особливу увагу приділено "трипільській" та "післятрипільській добі" та їх ролі в україногенезі. Концепція вченого розглядається в контексті розвитку історичної науки ХХ – початку ХХІ ст.

Ключові слова: Віктор Петров, "теорія епох", "трипільська" та "післятрипільська" епохи, неолітичні археологічні культури.

В статье освещена "теория эпох" В. Петрова и ее верификация на материале древней истории Украины. Отдельное внимание уделяется "трипольской" и "послетрипольской" эпохам и их роли в украиногенезе. Концепция ученого рассматривается в контексте развития исторической мысли ХХ – начала ХХІ в.

Ключевые слова: Виктор Петров, "теория эпох", "трипольская" и "послетрипольская" эпохи, энеолитические археологические культуры.

In the article are described "the eras theory" of V. Petrov and its verification based on the material of Ancient history of Ukraine. A special attention is given to the "Tripolie" and "Posttripolie" eras and its role in ukrainogenesis. The concept of the scientist is considered in the context of historical thought of ХХ – beginning of ХХІ centuries.

Key words: Victor Petrov, "the eras theory", "classical age", "Tripolie" and "Posttripolie" eras, Eneolithic archaeological cultures.

Віктор Платонович Петров (псевдоніми – В. Домонтович, В. Бер та ін. 22(10).10.1894–08.06.1969) – видатний представник української гуманітарної думки ХХ ст. (літературознавець, філолог, фольклорист, етнограф, історик, археолог, філософ, письменник). Визнаний як науковець та письменник у 1920–1930-ті рр., В. Петров згодом був надовго "вилучений" з інтелектуального простору СРСР та української діаспори, а його багатогранна творча спадщина забута. На сьогодні в українському інтелектуальному співтоваристві він більше відомий як письменник, філософ та радянський розвідник. Про нього не написано узагальнювальної монографії, не реконструйовано інтелектуальну біографію і, навіть, залишаються не вивченими її окремі сюжети. Отже, предметом даної розвідки є діяльність В. Петрова як дослідника

"трипільської" та "післятрипільської" епох та визначення науковцем їх місця в історії України.

У 1940-х рр. В. Петров став автором своєрідної концепції історичного процесу – "теорія епох". В низці своїх статей В. Петров виклав основні положення своєї історіософії. Концепція В. Петрова знаходилася в інтелектуальному контексті ідей О. Шпенглера, А. Дж. Тойнбі, М. Бердяєва, Ф. Шміта, Д. Чижевського, екзистенціалістів і М. Фуко [1, с. 325–351; 2, с. 144–145; 3; 4, с. 226–227, 262, 267, 325; 5, с. 42].

В. Петров спростовував принцип безперервності історії. Основним стрижнем його теорії стали "дискретність часу", "ізолюваність окремих епох" та зв'язок між ними за принципом заперечення й відмови від ідеї розвитку. На думку В. Петрова, історичний процес не становить собою безперервного потоку буття, а "розчленовується на певні градації часу" [6, с. 7]. "Епоха" у В. Петрова – самодостатній і закритий в собі рамками панівної ідеології "відтинок часу" [2, с. 323–329]. Вчений не подав чіткого визначення цього поняття, але з контексту його праць випливає, що епоха – це певна складова історичного процесу, що усвідомлюється як структурна цілісність, для якої характерно: наявність панівної ідеології, сталого співвідношення певних, взаємозумовлених форм господарства, суспільних інститутів та культурних феноменів. Кожній епосі притаманна своя спільність, що відмінна від спільності іншої епохи. Історія – процес буття та "зміни відмінних самодостатніх епох, що заступали одна одну, часто протистаючи одна одній". Дослідник намагався дати пояснення тому, як одна епоха перетворюється на іншу. На його думку, зміна епох виникає внаслідок функції "переборювання", "протиставлення", перевтілювання епохи в свою протилежність, а не в аспекті часу. Він навіть вказує на "закони зміни епох" [7, с. 20, 26].

Отже, історичний процес, за В. Петровим, являє собою послідовну зміну епох, в межах яких відбуваються притаманні лише їм процеси. Кожна епоха у своїй окремішності є замкненою в собі. Зміна епох відбувається внаслідок заперечення, історичним виміром якого є зміна, розрив, рух. У своєму баченні історичного процесу вчений звернув увагу не лише на такі категорії, як розвиток та сталість, а й на регрес і нестабільність [7, с. 25]. На противагу лінійним, еволюціоністським концепціям, В. Петров висунув свою. Згідно з нею історія розвивається не еволюційним шляхом, не за висхідною, а завдяки зміщенню, розриву, зламу між епохами – історичний процес є дискретним.

В. Петров, проголошуючи дискретність історичного буття, відмовляючись від ідеї постійного прогресу, заперечував творчу самодостат-

ність часу. Хронологічна наступність епохи ще не гарантує її вищості порівняно з попередньою [8, с. 40].

В. Петров вважав, що історія як наука повинна висвітлювати зміни епох, проте метою історика не є пошук остаточної правди про людину, яку розкривають тільки міфологія та теологія. Метою історії є "з'ясування методології зміни епох", або "як дана епоха перетворюється на іншу" [6, с. 9]. Таким чином, на думку вченого, основною одиницею історичного процесу, яку повинен вивчати історик, є "епоха".

В. Петров, займаючись питаннями слов'янського і українського етногенезу, в 1940-х рр. почав розробку оригінальної концепції історії України, яка була викладена в його праці "Походження українського народу". Значно пізніше, в роботі "Етногенез слов'ян" (1972), В. Петров у розширеному вигляді виклав своє бачення історії України [9]. На його думку, історія України є дискретною, в ній присутні "злами" між епохами. Дослідник виділив у давній історії України чотири епохи – трипільська, післятрипільська, скіфська, антична [9, с. 38].

Розгляд процесу слов'янського етногенезу В. Петров починав з трипільської культури, що загалом відповідало рівню тогочасних наукових знань. Спочатку дослідник подав характеристику цієї культури, яка за своїми типологічними ознаками та географічно-територіальними зв'язками споріднена з археологічними культурами Дунайського басейну, Балкан, острівного Східного Середземномор'я і Малої Азії. Цей факт він вважав вирішальним у подальших етногенетичних пошуках.

Далі В. Петров подає характеристику трипільського домобудівництва, аналізує структуру житла. Це дозволило йому зробити висновок про те, що велика загальна площа трипільського житла свідчить, що в ньому містився окремий родинно-господарський колектив, пов'язаний узами кровної спорідненості. Багатокамерність свідчила про те, що "сімейно-господарська порізненість вже вторглася в общинно-родовий колективістський уклад доби". На чолі домової господарської групи стояла домогосподиня [9, с. 119–120].

В. Петров, на відміну від багатьох дослідників, на основі аналізу селищного планування визначає трипільське господарство як скотарсько-хліборобське з общинною власністю на худобу, її селищним утриманням і біляселищним спільним випасом. Вчений підкреслив рівновагу між двома господарськими галузями. Також В. Петров відзначив слабку розробленість в сучасній науці проблеми агротехніки трипільських племен. Більшість з існуючих концепцій, на його думку, є довірливими конструкціями [9, с. 121].

Характерною ознакою доби В. Петров вважав зональне розчленування – лісостеп заселяли скотарсько-землеробські племена (носії

трипільської культури), а починаючи з Полісся, ловецько-рибальські племена займали лісову зону [9, с. 204–205].

В. Петров не вважав трипільську культуру ані слов'янською, ані протослов'янською, ані фракійською або протофракійською. Подібні концепції він пов'язував з модернізацією етнічних визначень, коли історичні назви переносяться на давні "доісторичні епохи". Натомість він вдається до аналізу антропологічних рис трипільців за даними керамічної пластики та антропологічних матеріалів і приєднується до висновків Т. Пассек про належність трипільців до "вірменоїдного" або "середземноморського" (за Ф. Дебецем) типу, що зближує їх з хетами та іншими народами Малої та Передньої Азії [9, с. 123].

На думку дослідника, оскільки мова носіїв трипільської культури нам невідома, то від її прямої етнічної ідентифікації слід відмовитись. Утім, він припускав, що "носії культури Кукутені-Трипілля в районі Дунаю–Дніпра" могли бути близькими до носіїв хетто-лувійської, крито-мікенської пеласгійської та інших мов Малої Азії та острівного Східного Середземномор'я [9, с. 125]. Науковець, спираючись на дослідження В. Іванова [10], більше схилився до хетто-лувійського варіанту [9, с. 204]. З археологічної ж точки зору В. Петров, як згодом і його колега, авторитетний дослідник енеолітичних культур України В. Даниленко [11], зараховував пам'ятки трипільської культури до кола Дунайсько-Балкансько-Анатолійських ранньоземлеробських культур розписної кераміки [9, с. 204].

З точки зору сучасних дослідників, В. Петров, у питанні етнічної ідентифікації трипільської культури, має високий рівень "попадання в ціль" [12, с. 90]. Так, наприклад, В. Збенювич обґрунтував теорію про міграцію носіїв розвиненого ранньоземлеробського типу на територію України [13]. Також Ю. Павленко висловив гіпотезу про етнічну спорідненість трипільців із стародавніми анатолійцями, імовірно з хаттською спільністю (доіндоєвропейською), що передувала в Малій Азії хетто-лувійцям. Ці припущення підтвердилися порівняльно-мовознавчими дослідженнями Ю. Мосенкіса, які виявили в українській мові потужний пласт доіндоєвропейської лексики східносередземноморського походження [14]. Цю точку зору підтримував і Ю. Павленко [15].

Отже, цілком імовірно, трипільці також не були індоєвропейцями, принаймні на першому та середньому етапі розвитку, які сьогодні датуються другою половиною VI – початком IV тис. до н. е. [16], а не як вважалося в 1950–1960-ті рр. Згідно з авторитетною думкою Т. Гамкрелідзе та В. Іванова, первинний розпад індоєвропейської спільноти на ареали "А" та "В", з яких пізніше почали виділятися окремі етно-мовні групи (хетто-лувійська, германо-балто-слов'янська та ін.), відбувався близько IV тис. до н. е. [17, с. 859–863]. Разом з тим,

з точки зору Ю. Павленка, це не могло відбутись раніше V тис. до н. е., оскільки, за даними лінгвістики, притаманний індоєвропейській лексиці спільний пласт запозичень з північнокавказьких мов був сприйнятий близько другої половини VI тис. до н. е. А в V тис. до н. е. трипільська культура вже існувала. Таким чином, це припущення В. Петрова на сьогодні не виправдалося [12, с. 90–91].

Бачення В. Петровим ролі трипільської культури в україногенезі загалом співпадає з точкою зору сучасних науковців. На думку сучасного авторитетного дослідника Л. Залізняка, трипільці не були українцями, їх він пов'язує з хатто-хуритами Анатолії. Тобто трипільців, оскільки вони не були індоєвропейцями, не має підстав вважати українцями. Українська культура та мова принципово різняться від культури і мови народів Близького Сходу та їхніх родичів трипільців [18, с. 125–128]. Але певною мірою вони могли бути пращурами українців. Так, деякі елементи традиційної культури, що мають близькосхідне походження, потрапили в український етнокультурний комплекс як спадщина трипільців. До них, зокрема, належать релікти культів священного бика, небесного змія тощо в українському фольклорі. Ці ж початки має архаїчна лексика близькосхідного походження в індоєвропейських мовах, у тому числі й українській. Також деякі елементи землеробської етнокультури українців (зокрема глинобитна хата) успадковані від найдавніших балканських землеробів, зокрема трипільців [18, с. 129].

Наступна епоха, що виділяє В. Петров, – "доба городсько-усатівської культури", яку дослідник датує кінцем III – початком II тис. до н. е., представлена археологічними пам'ятками Правобережної України. Поселення в с. Городську на Житомирщині було відкрито В. Петровим у 1936 р. Головним своїм завданням вчений вважав висвітлення відмінностей нової епохи від попередньої трипільської. На його думку, "відміни ці виразні й чіткі".

Так, змінюється топографія селищ. Поселення трипільців раніше не були пов'язані з фортифікаційними міркуваннями і розташовувалися "на відкритих просторах розлогих плато на відстані від більших річок". У Городську ж усе навпаки – поселення винесено на високий стрімчастий береговий мис, оточений ярами. Це селище набуває ознак городища [9, с. 126–127].

Також В. Петров говорить і про ґрунтовні зміни у системі господарства. В нову епоху спостерігається виразний розвиток конярства, на відміну від попереднього, коли в стаді переважала велика рогата худоба. В. Петров вступає в полеміку з Т. Пассек, яка стверджувала, що

трипільське господарство, хліборобське в своїй основі на ранніх етапах, рухалося в напрямку збільшення ваги скотарства на пізніх [19].

На думку ж вченого, суть змін полягала не в переході від хліборобства до скотарства, а в змінах, які зазнає останнє. Скотарство починає переважати над землеробством. Система неолітичного "лісо-річкового" господарства починає поступатися системі лісостепового господарства з перевагою тваринництва над ловецтвом і землеробства над збиральництвом. Із збільшенням господарської ролі конярства зростає швидкість пересування, збройна активність суспільства, а звідси й потреба в обороні. Але конярство-вершництво ще не стало ознакою доби, як це відбувається в епоху бронзи та скіфський час [9, с. 129].

На етапі пам'яток типу Городськ та Усатово, на думку вченого, йдеться лише про початкові тенденції розвитку конярства, пов'язаного з вершництвом як явищем господарського та соціально-станового порядку. Конярство-вершництво, поєднане з перегонним скотарством, із зонально-ландшафтним розчленуванням зимовищ та літовищ, з виникненням вершництва як окремого стану, відбулося лише за доби бронзи й скіфів [9, с. 127–130, 206–207].

Зростає значення мисливства, збільшується потреба у зброї, поширюється використання стріл, лук стає головною зброєю чоловіків. На думку вченого, імовірно, що саме на городсько-усатівському етапі вперше з'являється лучник-вершник. Занепадає "жіноча праця", деградує домобудівництво й керамічне виробництво [9, с. 130].

Ознаками нової епохи, за В. Петровим, стає розпад культурно-територіального чорноморського ареалу трипільської доби; поширення скотарсько-землеробського укладу на лісову зону; переборення зонально-господарської розчленованості; удосконалення виробництва кам'яних знарядь (свердління і шліфування каменю); всеєвропейський характер цих процесів. Відбувається перехід від трипільської культури до культур шнурової кераміки та бойових сокир, що охоплювали території Лісостепу та значної частини Лісової зони Східної та Центральної Європи. Змінюється характер зв'язків з Малою Азією, налагоджуються зв'язки з Середньою Європою, Прибалтикою і Поволжжям [9, с. 139, 206].

Концепція В. Петрова кардинально розходиться з баченням Т. Пассек городсько-усатівських пам'яток (тут його точка зору знаходиться ближче до позиції московського археолога О. Брюсова [20]), яка вважала їх завершальним етапом трипільської культури. Утім, це протиріччя полягало не в етнічній належності городсько-усатівського населення, а в епохальному сенсі. На думку В. Петрова, відбувся злам, зміна доби.

Критично поставився дослідник і до концепції завоювання, що підтримувалася німецькими, польськими та чеськими вченими, яка транслювала ідею просування центральноєвропейських племен на Схід. Також він цілком не підтримував і поглядів О. Брюсова, який розвивав концепцію британського археолога Г. Чайлда [21] про рух з півдня на північ озброєних бойовими сокирами скотарських племен – носіїв індоєвропейських діалектів [9, с. 206].

До значної ролі міграцій в історичному процесі, що відбувався в енеоліті на території України, схилявся й В. Даниленко. Археолог, вважаючи трипільців автохтонами, пов'язував розповсюдження індоєвропейських діалектів з міграціями скотарів та мовною асиміляцією ними місцевого населення. Поява у Північно-Західному Причорномор'ї носіїв усатівської та близьких до неї культур, на думку вченого, була пов'язана саме з цими історичними процесами. "Палеобалтослов'яни", на його думку, розселилися з боку Причорноморських степів у напрямку Південно-Східної Прибалтики. Міграційні процеси супроводжувалися складною етнічною взаємодією, яка охопила Подніпров'я, змітаючи на своєму шляху локальні культури трипільської області [9, с. 154]. Тут автор у своїх поглядах був близьким до концепцій відомих західних (Г. Чайлд, М. Гімбутас) та радянських вчених (О. Брюсов та М. Мерперт).

В. Петров вважав, що під час переходу від пам'яток Кукутені-Трипільля до городсько-усатівських не відбулося докорінної зміни населення. Дослідник, апелюючи до антропологічного матеріалу та статуеток із розкопок у Колодяжині й Паволочі, стверджує, що антропологічний тип населення в цей час не змінився. Отже, на його думку, людність на обох етапах не змінилася: "Вона та сама. Це ніякі не пришельці. Жодної міграції не було. Не було руху прагерманців на Схід, вторгнення з Заходу, заселення країни чужинцями" [9, с. 134–135].

Науковець поставив питання інакше: "Замість говорити про експансію "шнуровиків" і про переселення, треба говорити про культурно-типологічні зміни, зміни в географічних контактах, про змінені форми й межі в консолідації населення Причорномор'я – Полісся, Прибалтики та Центральної Європи" [9, с. 135]. В. Петров визнавав, що поява шнурової орнаменталії в керамічних комплексах пам'яток городсько-усатівської групи свідчить "про ті зміни, які сталися в цей період", що шнуровий орнамент – інновація, явище не місцевого походження. Він пояснював це зміною в зв'язках місцевого населення: якщо "мальована кераміка веде нас на Дунай і звідти на Балкани і в країни Середземномор'я, то для шнурової кераміки в пам'ятках городсько-усатівської групи накреслюється зовсім інший напрямок зв'язків. Це – Прибалтика і Центральна Європа" [9, с. 133].

Щодо мовних змін В. Петров, спираючись на дослідження В. Георгієва, вважав мову трипільців близькою до хетської й лувійської мов (індоєвропейські мови південної групи), що загалом відповідало рівню розвитку тогочасної науки. За наступної городсько-усатівської доби, коли ґрунтовно змінюється історична ситуація, на основі культурно-господарських здобутків трипільської епохи виникає нова матеріальна культура з новими культурно-географічними контактами. Давня мова місцевого населення набуває нових ознак. В процесі поступового розвитку це призвело до витворення мовних явищ, які згодом стануть спільною належністю слов'янських, балтійських та германських мов [9, с. 137–139].

Крім того, до "післятрипільської" епохи В. Петров зараховує й середньодніпровську культуру, що поширюється на середньому і верхньому Дніпрі, а також вздовж Дніпра до Смоленська, течією Десни до Брянська. Ця культура була типовою для культур шнурової кераміки та кам'яних шліфованих сокир. На північному сході від неї, в Волго-Окському межиріччі, розташовані пам'ятки фатьянівської культури. Близькі їм культури шнурової кераміки були розповсюджені до Балтики, Ельби та Ютландії. "Шнуровиків" В. Петров, слідом за Т. Лер-Сплавинським [22, с. 27], був схильний вважати носіями північно-індоєвропейських діалектів ("тобто вживані предками балто-слов'ян та германців") [9, с. 206]. Дана позиція вченого відповідала думці таких авторитетних українських науковців, як О. Тереножкін та С. Березанська, а також більшості сучасних українських археологів [12, с. 94].

Судячи з контексту "Етногенезу слов'ян", навряд чи В. Петров заперечував наявність міграцій в цей час на території України. Утім, він не зосереджував уваги на них і концентрувався, переважно, на понятті "епоха" та на процесі переходу від однієї доби до іншої. Вчений вважав, що, досліджуючи зміни, які відбувалися в ті часи, "треба брати до уваги сукупність процесів і явищ в їх взаємодії" [9, с. 206].

З точки зору сучасної науки історична доля трипільського та післятрипільського населення склалася по-різному. Відчутних слідів у наступних культурах доби ранньої бронзи практично не лишилося. Зникнення з історичної арени усатівського населення пов'язують з масовою інфільтрацією племен ямної культури в Південно-Західне Причорномор'я й асиміляцією ними тубільного населення. Деякі групи усатівців пониззя Пруту та Дунаю влилися до складу нових етнічних утворень бронзового віку Молдови та Мунтенії. Зникнення інших груп відбувається в результаті приходу носіїв культури кулястих амфор, які повністю перекривають трипільську територію. Місцева людність, імовірно, розчинилася серед прибульців, остаточно втративши пер-

винний вигляд культури, й увійшли до складу представників культур ранньої бронзи [23, с. 248–249].

Сучасні українські дослідники, простежуючи етногенетичну лінію українців у первісні часи, вважають, що своїм корінням слов'янство разом з балтами та германцями сягає культур шнурової кераміки. Із дезінтеграцією Трипілля збіглася потужна міграція з Центральної Європи через Польщу на Волинь, Полісся та Верхній Дніпро індоевропейських племен культур кулястих амфор та шнурової кераміки. Переважна більшість учених вважає саме цю людність III тис. до н. е. предками балтів та слов'ян, до яких належать українці [18, с. 129].

Таким чином, можна констатувати, що інтерпретація В. Петровим процесів, які відбувалися на території України у трипільський та післятрипільський час, загалом відповідає точці зору більшості сучасних науковців. Звичайно, що не всі висунуті В. Петровим положення можуть сприйматися сьогодні як істинні та підтримуються сучасними вченими. Проте досліднику, хоча він і недооцінював роль міграцій в історії за часів енеоліту, вдалося, навіть з точки зору сучасної науки, з великою долею імовірності зрозуміти сутність тих процесів, що відбувалися на території України в трипільську та післятрипільську епохи. Також погляди В. Петрова на україногенез та внесок у нього носіїв трипільської та інших енеолітичних культур виглядають доволі виваженими та актуальними й для сучасної науки.

Література

1. Агеєва В. Поетика парадокса: Інтелектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича / В. Агеєва. – К. : Факт, 2006. – 432 с.

2. Андреев В. Український метанаратив: нелінійність та дискретність історії / В. Андреев // Ейдос : альманах теорії та історії історичної науки / голов. ред. В. Смолій; відп. ред. І. Колесник. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип. 3. – С. 140–152.

3. Мішеніна Н. Історіософський мотив зміни епох як модель внутрішнього інтертексту (проза Віктора Петрова-Домонтовича) / Н. Мішеніна // Слово і час. – 2002. – № 11. – С. 26–32.

4. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі / С. Павличко. – К., 1999. – 447 с.

5. Фізер І. Український Фуко чи французький Петров? Разюча схожість двох історіософів / І. Фізер // Наукові записки. Філологія / Нац. ун-т "Києво-Могилянська академія". – К., 1999. – С. 42–44.

6. Петров В. Історіософичні етюди / В. Петров // МУР : зб. Літературно-мистецької проблематики. – Мюнхен; Карлсфельд, 1946. – Зб. 2. – С. 7–19.

7. Петров В. Походження українського народу / В. Петров. – К. : МП "Фенікс", 1992. – 192 с.

8. Бер В. Наш час як він є : з приводу статті Нормана Казнса "The Saturday Review of Literature / В. Бер // Рідне слово : вісн. літератури, мистецтва і науки. – Мюнхен ; Карлсфельд, 1946. – Чис. 8. – С. 28–40.

9. Петров В. Етногенез слов'ян. Джерела, стан розвитку і проблематика / В. Петров. – К., 1972. – 214 с.

10. Иванов В. В. О значении хеттского языка для сравнительно-исторического исследования славянских языков / В. В. Иванов // Вопросы славянского языкознания. – М., 1957. – Вып. 2. – С. 3–28.

11. Даниленко В. Н. Энеолит Украины / В. Н. Даниленко. – К. : Наук. думка, 1974. – 176 с.

12. Бондаренко Н. С. Славянский этногенез и становление украинского народа (историографический анализ) / Н. С. Бондаренко. – К. : Феникс, 2007. – 400 с.

13. Збеневич В. Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины / В. Г. Збеневич. – К. : Наук. думка, 1989. – 224 с.

14. Мосенкіс Ю. Л. Мова трипільської культури / Ю. Л. Мосенкіс. – К. : НДІТІАМ, 2001. – 163 с.

15. Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті / Ю. В. Павленко. – К. : Фенікс, 1994. – 400 с.

16. Відейко М. Ю. Нова хронологія Кукутені-Трипілля / М. Ю. Відейко // Трипільська цивілізація у спадщині України. – К. : Просвіта, 2003. – С. 106–117.

17. Гамкрелідзе Т. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры : в 2 ч. / Т. В. Гамкрелідзе, В. В. Иванов. – Тбилиси : Изд-во Тбилисского ун-та, 1984. – 1317 с.

18. Залізник Л. Українці: витоки та історичні долі / Л. Залізник. – К. : Темпора, 2011. – 424 с.

19. Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений (III–II тысячелетия до н. э.) / Т. С. Пассек // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1949. – № 10. – 245 с.

20. Брюсов А. Я. Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху / А. Я. Брюсов. – М. : Изд. АН СССР, 1952. – 260 с.

21. Childe V. Gordon. The Aryans: A Study of Indo-European Origins / Gordon V. Childe. – London : Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., Ltd., 1926. – 360 с.

22. Лер-Сплавинский Т. К современному состоянию проблемы происхождения славян / Т. Лер-Сплавинский // Вопросы языкознания. – 1960. – № 4. – С. 20–30.

23. Давня історія України : в 3 т. Первісне суспільство / Ін-т археології НАН України ; гол ред. П. П. Толочко ; ред. тому В. Н. Станко (відп. ред.), С. С. Березанська, В. М. Гладилін [та ін.]. – К. : Ін-т археології НАН України, 1997.

Т. 1. – 1997. – 558 с.